

HOLOCAUST EN ISRAËL AANHECHTINGSPUNTEN VOOR HEDENDAAGS ANTISEMITISME

Met de Jood kun je alle kanten op. Hij is zowel de schlemiel als de vertegenwoordiger van de macht en het geld, hij is zowel sluw als humoristisch, zowel slachtoffer als dader. Elke bevolkingsgroep kan er zijn eigen beeld op projecteren om zichzelf er beter door te voelen. Daarom is antisemitisme zo hardnekkig, constateert Evelien Gans na een studie van modern antisemitisme sinds 1945.

Opvoeding
en framing

Ook na de oorlog blijft antisemitisme zijn functie behouden als een flexibel en multifunctioneel verschijnsel. Verschillende bevolkingsgroepen kunnen dat inzetten om naar de wereld te kijken. Na de oorlog zijn er twee belangrijke nieuwe, met elkaar verweven, aanhechtingpunten voor antisemitisme: de Holocaust en de staat Israël. Beide raken ook verweven met elkaar, zowel onder 'Nederlandse', Marokkaanse als Turkse Nederlanders. Bij alle vier onderzochte groepen speelt de factor slachtofferrivaliteit een rol – ook onder Joden zelf.

De bijzonder hoogleraar Moderne Joodse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en senioronderzoeker bij het NIOD (Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies) bestudeerde beelden over Joden die leven onder autochtone Nederlanders, Marokkaans- en Turks-Nederlanders en Polen in Nederland. Een stereotype is de opvatting dat de meeste leden van een (minderheids)groep over specifieke, meestal negatieve eigenschappen beschikken. 'Al sinds het vroege christendom is de Jood geframed als "de Ander", het vleesgeworden conflict. Antisemitisme heeft gediend als een betekenisvol kader om bedreigende ontwikkelingen in de samenleving het hoofd te bieden. Wij hebben gezocht naar de dynamiek in het eigentijdse antisemitisme, tegen de achtergrond van de globalisering. Daarbij is Nederland het vertrekpunt.' Twee thema's staan centraal in het onderzoek dat Gans uitvoert, samen met drie postdocs. Het eerste thema is dus de analyse van de relatie tussen de traditionele en naoorlogse anti-Joodse stereotypen onder diverse bevolkingsgroepen en de parallellen en

verschillen. Daarnaast een verdiepend inzicht in de relatie tussen antisemitisme, antizionisme en kritiek op Israël. Daarbij is ook aandacht voor het ideeëngoed dat door migranten uit het moederland is meegenomen, en dat in de geschiedenis van Nederland zelf verankerd zit.

'Antisemitisme is een zeer gelaagd, complex en multifunctioneel fenomeen dat zich onder spanningen – dialectisch – heeft ontwikkeld door de geschiedenis. Antisemitisme roept voortdurend debat en politieke reacties op,' weet Gans. Het antisemitisme kent door de eeuwen heen een dialectische geschiedenis; de gebruikte beelden kennen zowel continuïteit als vernieuwing. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft de Holocaust of Shoah een enorme impact gehad op het antisemitisme. Daar is de stichting van de staat Israël bijgekomen. Gans: 'De grootschaligheid van de Holocaust heeft een enorme beladenheid en dat speelt nog steeds door. Als bijvoorbeeld het werk van een historicus op antisemitische tendensen wordt bekritiseerd, heeft deze – en veel anderen met hem – direct het gevoel dat hij

Conflict/
Veiligheid

tot “nazi” wordt bestempeld. Wij zien antisemitisme als een flexibel fenomeen: soms is het latent aanwezig, soms heviger, soms virulent, maar nooit geheel verdwenen.’ Sinds de twaalfde eeuw vermengden zich al bestaande christelijke anti-Joodse stereotypen met die van sociaal-economische: een fatale verbinding. Van christen- en kindermoordenaars tot negatieve economische beelden als geldwolf en woekeraar. Zelfs na de Verlichting blijft de Jood ‘de Jood’ – de Ander. Assimilatie van Joden wordt zelfs gevreesd, want die maakt ze onzichtbaar, dus nog gevaarlijker. Racistische ideologieën (Jodendom is een virus, het zit in hun bloed) leiden in de nazitijd tot de vernietiging van ‘het Joodse gevaar’: het is wij of zij.

‘De relatie tussen antisemitisme en kritiek op Israël tref je vooral aan in Marokkaanse en Turkse kringen. Maar ook onder de autochtone Nederlandse bevolking is die te vinden.’

Gans: ‘Wij kijken vanaf 1945, er verandert van alles, maar veel mechanismen blijven dezelfde. Ik spreek vaak van de Januskop met twee gezichten: het inferieure en het machtige gezicht. Een voorbeeld daarvan is dat Joden gezien worden als sluw en machtig, maar ook als laf. Waarom hebben ze zich niet massaal verzet in de Tweede Wereldoorlog? Dat hoor je nog geregeld.’ In Nederland is nooit een virulent antisemitisme geweest, behalve in de 14e eeuw toen Joden, net als elders, ook op de brandstapel gingen. De opvatting dat de Joden zich niet verzet zouden hebben, heeft te maken met het zelfbeeld van de Nederlandse bevolking. Dat zelfbeeld is belangrijk voor hoe men naar andere groepen kijkt. Als men zichzelf slachtoffer voelt, kan er bijvoorbeeld slachtofferrivaliteit ontstaan: wie heeft het meest geleden? Dat zie je bijvoorbeeld in Polen, waar men zich vaak dubbel slachtoffer voelt, stelt Gans. ‘Zij zijn minstens zo hard door de nazi’s uitgeroeid als de Joden en ook nog een keer onderdrukt door de communisten, die dan ook nog eens vereenzelvigd worden met de bolsjewistische Joden. Er zijn Marokkanen die zeggen dat zij in Nederland de Joden van nu zijn en dat de Joden de dienst uitmaken. Turkse groepen gebruiken die argumenten ook wel, maar voegen daaraan toe dat zij – als moslims – in het Ottomaanse Rijk en later in Turkije veel aardiger voor de Joden zijn geweest dan de christenen.’

Het slachtofferschap tijdens de Holocaust blijkt zich soms te keren tegen Joden. Mensen die zich ook slachtoffer voelen, keren zich dan tegen de Joden als het ultieme slachtoffer. Medelijden is de tweelingbroer van afkeer, zei de jurist en schrijver Abel Herzberg naar aanleiding van het naoorlogs antisemitisme in Nederland. De daadwerkelijke gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog worden Joden soms ook voor de voeten geworpen. Gans heeft op verschillende plaatsen opgetekend hoe de gaskamers of de treinen richting Auschwitz terugkomen in beelden en uitlatingen om woede tegen Joden, het zionisme of de staat Israël te ventileren. De antisemitische verwensing ‘ze zijn vergeten je te vergassen’ raakte meteen na de bevrijding in zwang tijdens acute ruzies in de tram, trein, op straat, tussen bureaus, op de werkvloer. Soms in onmachtige woede als verwensing in de huiselijke kring, soms bewust antisemitisch *en plein public*, en soms leidend tot een schandaal. Toespelingen op dat ze een bepaalde Jood beter met de trein hadden kunnen meegeven of kunnen vergassen, zijn nog steeds niet heel zeldzaam. Gans: ‘De Shoah wordt dan tegen deze Joden gebruikt. Het “gas” staat daarbij vrij centraal en de boodschap is meestal onmiskenbaar: de Jood is iemand om vergast te worden. Die verbinding tussen Joden en gas is nooit meer verdwenen – kijk maar naar de “oorlog” in de voetbalstadions.’

In katholieke kringen in Nederland was voor en na de oorlog de verbinding tussen Joden, en communisme vaak vanzelfsprekend. Die horen bij elkaar als gevaarlijke, perverse fenomenen. Tegenwoordig gaat het veel meer om de driehoek tussen antisemitisme, kritiek op Israël en antizionisme, heeft Gans geconstateerd. ‘Die koppeling tussen antisemitisme en slachtofferrol en communisme, is wel iets wat nog steeds leeft in Poolse kringen. De relatie tussen antisemitisme en kritiek op Israël tref je vooral aan in Marokkaanse en Turkse kringen. Maar ook onder de “autochtone” Nederlandse bevolking is die te vinden. Dat komt doordat Joden niet alleen als slachtoffer worden gezien, ook als dader van agressie omdat ze als synoniem worden gezien met de staat Israël. Marokkanen en Turken voelen zich in Nederland vaak de underdog en associëren dat met Palestijnen, Israël en Joden.’ Het is zeer legitiem om harde kritiek te hebben op het agressieve beleid van Israël, hoewel sommige Joden en bepaalde politici van de PVV dat afdoen als antisemitisme. Gans: ‘Dat verwijt kan terecht

Willem Wagenaar,
Onderzoeker afdeling educatie Anne Frank Stichting

‘Wij kunnen wel ophouden met ons werk zonder dit soort onderzoek. Hoe kunnen we voorlichting geven als we niet zouden weten wat antisemitisme is, hoe het zich ontwikkelt en wat het in de hedendaagse context betekent? Gans is goed in het draaien van de blik. Als organisatie zijn wij geneigd te denken dat we weten hoe het zit als we bepaalde zaken waarnemen. Gans laat bijvoorbeeld zien dat er secundair antisemitisme is en dat de Holocaust wel gebruikt wordt om de schuld en het lijden van Joden negatief op hen terug te laten komen. Afzonderlijke elementen als de Holocaustontkenning en de beschuldiging dat de Holocaust wordt gebruikt om geld op te halen en als vrijbrief voor acties rond Israël kenden we al, maar nu worden die in een theoretisch kader geplaatst. Die context kunnen wij gebruiken in lesprogramma’s op scholen. De onderzoeksresultaten hebben mijn geest gescherpt over de wortels van het antisemitisme. Het onderzoek heeft zeker invloed op de educatieve producten die wij leveren en geeft ook meer inzicht in welke boodschap we voor welke doelgroep en waar – via internet, op de lerarenopleiding, in de klas – kunnen brengen. Het lijkt mij interessant om ook te kijken naar de relatie tussen antisemitisme en andere vormen van discriminatie in Nederland. Zijn er gemeenschappelijke mechanismen, die elkaar wellicht versterken? Bijvoorbeeld met de discriminatie van moslims.’

en onterecht zijn, dat is lastig te bewijzen. Bij Marokkanen en Turken speelt ook dat zij hetzelfde geloof hebben als de meerderheid van de Palestijnen. Het is interessant te zien dat veel Marokkanen in Nederland zich aanvankelijk vooral als Marokkaan identificeerden, maar dat dit is verschoven naar de islam als identiteit. Men heeft zich enerzijds meer verbonden met de Nederlandse samenleving, maar ontwikkelt anderzijds een sterke identificatie met de “moslimbroeders” onder de Palestijnen, in Syrië en van Hamas. Gans vindt het verder interessant te constateren dat de PVV zeer pro-Israëliësch is, zich zelfs spiegelt aan de Joden en Israël, en zeer sterk anti-antisemitisme is, maar dat men tegelijkertijd ageert tegen de rituele slacht – het ‘primitieve en bloeddorstige ritueel martelen van dieren’. ‘Dat komt doordat de PVV Israël ziet als bolwerk tegen de islam en in feite juist (extreem-)rechts Israël steunt.’

Voor Polen (in Nederland) is vooral de relatie tussen Joden(dom), katholicisme en communisme voor het onderzoek van belang. In Marokko gaat het om de gevolgen van een eeuwenlange scheidings tusschen wel en niet-Joden. Zoals gezegd is

het in Marokko – en ook in Turkije – voor een deel beter met de Joden gegaan dan in het christelijke Europa. Net als de moslims waren de Joden immers een volk van ‘Het Boek’ en genoten daardoor, net als de christenen, bescherming. Al waren ze wel tweederangs burgers. De Joden hadden belang bij het verbreken van het Ottomaanse rijk, in de hoop op gelijkgerechtigheid. Dat vergrootte wel de kloof met de Turken en Marokkanen. Die werd nog versterkt door het zionisme. Joden werden vooral gezien als laf, ze waren geen vechters. Dat beeld is wel bijgesteld na de oorlogen van Israël: ze blijken toch vechters te zijn, en wonnen nog ook. Gans: ‘Dan evolueren de Joden tot het kwaad, het gevaar, het Westen, de kolonisatoren, de bloeddorstigen, de kindermoordenaars. Als Turken en Marokkanen naar Nederland komen, worden ze – vanuit hun oorspronkelijke beeld – geconfronteerd met Joden die hier deel uitmaken van het establishment, die tot autoriteit geworden zijn. Dat is verwarrend. Antisemitisme kan dan dienen als frame, als kader waardoorheen je naar de wereld kijkt met wantrouwen en frustratie: antisemitisme als verklarend model.’

In het laatste millennium heeft de moord op Theo van Gogh (2004) een belangrijke rol gespeeld in het antisemitisme. Hij sloeg door in de vrije meningsuiting, meent Gans. 'Hij ging zich te buiten aan van alles. Ook aan antisemitisme, later ook aan islamfobie. De Amsterdamse burgermeester Job Cohen werd antisemitisch bejegend als "Jood die je om een boodschap kon sturen". Ook de moordenaar van Van Gogh liet weten dat Cohen propageerde dat Joden mogen liegen tegen niet-Joden.' Fascinerend is de wisselwerking tussen het heden en verleden waar het antisemitisme betreft, en ook de nivellering en omkeringen tussen dader en slachtoffer die de afgelopen decennia hebben plaats gevonden. Gans: 'De begrippen Holocaustontkenning en bagatellisering bestaan al veel langer: geen zes miljoen, maar veel minder. Nivellering is een nieuw begrip. Er wordt mee bedoeld dat de verschillen in positie, situatie en houding tussen Joden en niet-Joden kleiner worden gemaakt dan ze waren. Een trend die we ook aantreffen in recente geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog: als de (niet)Joden hadden geweten van de gaskamers, had men anders gehandeld, Joden kwamen niet in verzet.' Omkering valt te zien in bijvoorbeeld de uitdrukking: 'Joden zijn de nazi's van nu!' en de nogal onevenwichtige nadruk die soms komt te liggen op het perspectief van de 'gewone burger', de Wehrmachtssoldaat, SS-er en NSB-er. Waren ook zij niet slachtoffer – van de geschiedenis, van hun milieu, van hun 'foute' keuzen? En ook in de Tweede Wereldoorlog waren niet alle Joden lieverdjes! Het zijn ontwikkelingen die het waard zijn om in de gaten te houden en te analyseren, stelt Gans. 'Het analyseren van antisemitische stereotypen kan werken als een eyeopener. Hoe komt het dat de Shoah zich tegen de Joden keert? Die kennis kan ons iets leren over hoe stereotypen ontstaan.'

Titel: De dynamiek van hedendaags antisemitisme in een wereldwijde context – 'De Jood' als framing model onder Nederlandse, Marokkaanse, Poolse en Turkse Nederlanders.
Looptijd: maart 2010 – april 2014
Aanvrager(s): Prof. dr. E.E. Gans, NIOD, Universiteit van Amsterdam.
Uitvoerder(s): Prof. dr. Evelien Gans, Universiteit van Amsterdam, dr. Remco Ensel, Radboud Universiteit, dr. Iwona Gusc, dr. Annemarike Stremmelaar, NIOD.
Contact: e.gans@niod.knaw.nl
Website: www.niod.knaw.nl/en/dutch-antisemitism

Sleutelpublicaties:

- Gans, Evelien (2014). 'They have forgotten to gas you': Post-1945 Antisemitism in the Netherlands, in: Philomena Essed / Isabel Hoving, Dutch racism. *Thamyris / Intersecting: Place, Seks and Race* (Amsterdam / New York: Todopi 2014) 71-100.
- Ensel, R. & Stremmelaar, S. (2013). Speech acts. Observing antisemitism and holocaust education in the Netherlands, in: G. Jikeli & J. Allouche-Benayoun (Eds.), *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities. Sources, Comparisons and Educational Challenges* (Muslims in Global Societies Series, 5) (pp. 153-171). Springer.

COLOFON

Dit boek *Conflict & Veiligheid* is een uitgave van NWO, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Centraal staan de resultaten van het onderzoeksprogramma *Conflict en Veiligheid* (het Strategisch Thema *Conflict en Veiligheid 2007 - 2011*) van NWO. Het programma is gefinancierd door NWO en het kenniscentrum WODC, en uitgevoerd door de NWO-gebieden Maatschappij- en Gedragswetenschappen (penvoerder), Geesteswetenschappen en WOTRO – Science for Global Development.

Tekst

Maarten Evenblij, freelance wetenschapsjournalist, Amsterdam

Begeleidingscommissie

Prof. dr. Louk Hagendoorn, Voorzitter
Strategisch Thema *Conflict en Veiligheid*, NWO
Drs. Bernice de Jong Boers-van der Ham, NWO
Maatschappij- en Gedragswetenschappen

Tekstcorrectie

Katrien de Klein Redactiewerk, Amsterdam

Advies en ondersteuning

Prof. dr. Carsten de Dreu,
Universiteit van Amsterdam
Ymkje de Boer/YM de Boer Advies, Amsterdam
Caroline van der Poel, NWO Maatschappij-
en Gedragswetenschappen

Grafisch ontwerp

Joseph Plateau, Amsterdam

Druk

Geers Offset, Gent

© mei 2014